

le, megfejtik a piramisokban és a számítógépes lyukkártyák hieroglifáiban rögzült emlékeket; az emberi nem emlékezete az ő hamvaiból születik újjá és jut el a világegyetem lakott tájaira. S végül, sok-sok halogatás után elérkezik a pillanat, amikor maga az idő vénhed ki és enyészik el az üres égbolton, amikor a hajdani élet utolsó anyagi emléke felizzó hőben olvad szét, vagy az örök fagy mozdulatlan birodalmában kristályosítja ki atomjait.

– Ha az időnek vége szakad, akkor azt percről percre le lehet írni – gondolja Palomar –, leírás közben pedig minden perc végtelenné táguul. – Elhatározza, hogy nekiáll, és élete minden egyes percét leírja, s amíg nem végez a leírással, nem is gondol a halálra. Ebben a pillanatban meghal.

Laki János

KÖZÉPCSATÁR A SAKKTÁBLÁN

Az ismeretelméleti individuum autonómiája

Bár egyáltalán nem kell igazán magas fokozatot választanom ahhoz, hogy percek alatt elegáns mattot adjon, számítógépet szeretem magamnál ostobábbnak tudni. Mi tagadás, szeretek magamnak azzal is hízlelni, hogy e meggyőződésemet mégiscsak több, mint gyarló emberi hübrisz. Hisz miféle mélyenszántó megfontolások szabják meg a masinám olykor tagadhatatlanul értelmesen villódzó képernyőjére kiíródó lépéseket? Mindenekelőtt ismeri a sakk szabályait, ismer sok ezer kombinációt, képes kiszámítani bizonyos állítástípusokhoz tartozó lehetséges kimeneteleket, memóriájában őriz klasszikus megnyitások, közép- és végjátzmák egy számomra áttekinthetetlenül gazdag készletét stb. Ha esetleg oly fejlett programot használ, amely képes az önkorrekcióra, akkor sem várhatom tőle, hogy játékát az én stílusomhoz szabja, vagy fölmérve korlátaimat, valami tán nem egészen optimális, de számomra nagyon is váratlan húzással álljon elő. A gép racionálisan, elhamarkodás nélkül, jó lépéseket tesz. Ennyi az egész. Hadd őrizsem meg azt a magabiztos öntudatomhoz olyannyira szükséges (elő?)ítéletet, hogy bár mérhetetlenül gyorsabban kombinál, s hasonlíthatatlanul több alternatívát lát át nálam, „gondolkodása” mégiscsak mechanikus és kiszámítható.

Jogosult-e ebbéli meggyőződésemet vagy sem, a jövő dolga. Addig is, ha (mondjuk a kettes fokozatban) eljutunk egy számomra is áttekinthető végjátzmához, s eszembe ötlik az a bizonyos lépés, amelyet megtéve a többi már pusztán formalitás – hármily kisszerű legyen is ez –, nem tagadhatok meg magamtól egy kaján mosolyt. Miközben gyalogomat enyhe izgalommal C7-re tolom, nem teljesen indokolt diadallal tudom, hogy izzon bár föl gépem 40 MB-os winchestere, meg nem akadályozhatja, hogy gyalogomat a következő lépésben vezérre váltsam, majd annak rendje és módja szerint megadjam a mattot. Gépem persze ugyanúgy látja az elkövetkező öt lépést s azok szükségyszerű végkifejletét, akár magam, de humortalanul lépked tovább, rendre megtéve az adott szituációban legjobbnak értékelt lépéseket.

Képzeltető, mekkora lenne elképedésem, ha gyalogom C7-re tolására válaszul „offside” feliratot villantana fel képernyője. Fölfognám tán, hogy e lépéssel támadó gyalogom olyan pozícióba került, hogy közte és az „alapvonal” között nem áll védő, de valahogy mégsem tudnám korlátozt masinám feleselését jópofa szemtelenségnek tekinteni. Valószínűleg ülnék csak vele szemben bávatag, s a képernyőn visszatükröződő bárgyú képem mögött látnám, amint odabenn a megfelelő választ kereső „olvatófej” monoton reménytelenséggel körbejár. Zavarra gyanakodnék, vírusra, esetleg infantilis barátom sületlen tréfájára, de a dolgot semmiképpen sem érteném. Nem így azonban, ha partnerem régi barátom lenne: a hasonló helyzetben kimondott „les” szót egyszerűen úgy érteném: nyertél, föladom. De miért lehetnek barátomnak groteszk ötletei, s miért nem tudom ugyanezt elfogadni számítógépetmtől? A válasz kézenfekvő: a masina sémákkal, sztereotípiákkal, kalkulációkkal dolgozik, az adott lépést, állást vagy esetleg a parti egészét értelmezi, de arra nem képes, hogy a játékot mint egy komplex életvilág viszonylag monolit egységét kívülről lássa, hogy hirtelen az egész helyzetet más összefüggésbe vonja vagy látszatra egyáltalán nem odatartozó jelenségekkel asszociálja. Barátom, kit a gép úgyszintén fél memóriával ver, képes erre.

Nem rendít meg, sőt majdhogynem biztonságérzettel tölt el a tudat, hogy gépem intelligenciája (egyelőre?) igencsak korlátozt, gépies. Ugyanakkor bizonytalanul bár, s tán magam előtt is titkoltan, bennem remeg a kétség, vajon nincs-e közöttünk halvány hasonlatosság? Ha tágabbra szabottak, rugalmasabbak és pókhálószerűbbek is, de talán az én büszke tudatomat is körbekerítik bizonyos korlátok, talán az én mentális műveleteim is nem tudatos és nem tudatosítható sémákba szorulnak. Vajon eszembe juthat-e... *bármi*? Netán az én gondolkodásom sem képes kítörni a számomra adott keretekből, esetleg magam sem vagyok több, mint bambácska gépem önteltebb változata: a természetes intelligencia?

A fölmerülő episztemológiai, kognitív pszichológiai kérdések ismeretelméleti értelemben vett autonómiámra vonatkoznak. Beszélhetek-e egyáltalán, s ha igen, milyen értelemben gondolkodásom szabadságáról?

Önmagában az a gondolat, hogy tudatom bizonyos szabályok szerint működik, hogy az érzéki benyomások sokféleségét a priori szemléleti formák szervezik képzetekké, s tapasztalataim értelmezését ugyancsak a priori értelmi kategóriák segítségével végzem, nem kétségbeejtő. Sokkal inkább szabadságként, semmint attól való megfosztottságként élem meg azt a lehetőséget, hogy tudatom nem a teljes meghatározatlanság vákuumában lebeg, támpontjai vannak, orientált, irányultsággal bír, egyáltalán: *formája van*. Az sem ejt kétségbe, hogy formális meghatározottsága mellett gondolkodásom a fizikai világ és az emberi élet alapvető tényszerűségeiből származó *tartalmi* evidenciákat is magába foglal. A tényben, hogy tudatom rendelkezik az egyáltalában vett emberi tudatot jellemző formális és tartalmi karakterisztikumokkal, a lét éppígy lévőségét látom. Ember vagyok, olyan létező, amely metafizikai okokból meghatározott tudatstruktúrával rendelkezik. Amennyiben fölteszem (s ez valóban nem több, mint föltevés), hogy különbség van a számomra megmutatkozó fenomenális és a megismerőtevékenységemtől független, magábanvaló világ között, vigaszomul szolgál a tudat, hogy e diszkrepancia a lét elrendezettségéből származik, s ennyiben *szükségesszerű*. Nem érzek távolságot tudatom valamely rejtett, benső magva s az ehhez képest külső működési elvek között. Azonos vagyok önmagammal, aki emberi lényként ilyen tudatszerkezettel van megáldva, s aki a magánvaló világot csakis emberi módon tudja megjeleníteni. A lét rendjének részeként élem meg meghatározottságomat, nem me-

rül föl bennem az igény, hogy különbséget tegyek énem szubsztancialitása és megismerőképességem akcidentalitása között. Az említett minimális meghatározottságok híján a világ összefüggéstelen egyediségek, értelem nélküli elemek sokaságává esne szét, a gondolkodásnak mindig a semmiből kellene elindulnia. Tudatom előzetes meghatározottságát ennyiben föltétlenül működése pozitív előfeltételének tekinthetem. Gondolkodói autonómiámat a legkevésbé sem érzem veszélyeztetettnek azáltal, hogy tudatműködésemet meghatározza egy a történelem valamennyi korszakában élő és a föld bármely kultúrájához tartozó emberre jellemző, antropológiailag adott s így számomra szükségszerű tudatstruktúra, valamint a lét általunk, mint emberi lények által megélt alapvető fakticitása. Mi több, e föltevés számomra *pozitív szabadságot* jelent.

Egészen másként áll azonban a helyzet, ha abból a (csöppet sem elképzelhetetlen) föltevésből indulok ki, hogy a megismerésnek formát szabó észlelési sémák, fogalmi keretek, kategóriák, következtetési módok nem antropológiai adottságok, hanem életformám, kultúráim, történelmi meghatározottságom lecsapódásai. Amennyiben nincs egy az embert, mint olyat helytől és időtől függetlenül jellemző tudatműködési mód, s mentális struktúráim valóban pusztán tudásszociológiai eszközökkel leírható intellektuális, materiális és szociális környezetem lenyomatai, akkor ki vagyok szolgáltatva a teljes *esetlegességnek*. Hacsak föl nem tételezek egy titkos isteni tervet, el kell ismernem, egyszerű véletlennél nem több, hogy épp ebbe a történelmi korba, ebbe a kultúrába, ebbe a társadalomba születtem, s ennek következtében szocializációm gondolkodásomat éppen ilyené alakította. A más kultúrákban vagy akár saját kultúráim más történelmi korszakaiban fölnőtt emberek egészen másként, esetleg számomra teljesen érthetetlen módon gondolkodnak. Az esetlegesség mellett tehát relativizálódás is fenyeget, s így természetszerűleg merül föl a kérdés: megszabadulhatok-e valamiképp gondolkodásom kívülről adott kereteitől, lehetséges-e tudatom előzetességstruktúrájának tudatosítása, majd kritikája. A tudatszerkezet metafizikai értelemben vett esetlegessége sajátos episztemológiai skizofréniahoz vezet: azonos vagyok-e azzal a valakivel, aki többé-kevésbé véletlenszerűen kialakult körülmények között fölnevelkedve éppen így gondolkodik, vagy létezik ezen kívül még személyiségem szilárd magva, aki képes az előzetes ítéletek érvényességét fölmérni, világlátásmódomat átlátni? Valaki, aki a ténylegesen kiformalódott gondolkodói személyiségen innen vagy azon túl van? Lehetséges-e a kontingens ész kritikája, vagy gondolkodásom pályáiról való gondolkodásom is meghatározott pályákon halad?

Kérdéseim a kívülről adotttól, a tőlem különbözőtől való függetlenség lehetségeségének kérdései. Esetlegességük következtében szükségesnek érzem az engem meghatározó sémák érvényességének fölfüggesztését, a kontingens tényezőknek való kiszolgáltatottság, azaz az ismeretelméleti heteronómia megszüntetését, autonómiámnak egy *negatív szabadság* értelmében vett biztosítását.

A nagy kérdés mármost az, hogy miként lehetséges ez a fölfüggesztés, lehetséges-e egyáltalán a megismerő individuum szabadsága. A kognitív minták, fogalomrendszer, metaforakészlet, megismerésérdekek, evidenciának tekintett előzetes ítéletek, „természetes” eljárások stb. rendkívül bonyolult szövevénye alkotja a megismerés előzetességstruktúráját. Tekintve, hogy e struktúráat a maga teljességében átlátni minden valószínűség szerint lehetetlen, éljünk most egy (a konklúzió érvényességét tagadhatatlanul érintő, mindazonáltal igen elterjedt) egyszerűsítéssel. Tekintsük a megismerés alapvető meghatározottságát Wittgenstein „nyelvjáték” modellje alapján szabályrendszernek, a kívülről adott normákhoz igazodó tudatműködést pedig szabályköve-

tésnek. Kérdésünk most úgy fogalmazható meg, hogy milyen viszonyban állunk a megismerőtevékenységünk szempontjából normatív szabályokkal. A szocializáció annyira részünkbe tette őket, hogy egyáltalán nem vagyunk képesek vonatkozásukban reflexív viszonyt teremteni, s a szigorúan determinatív szabályok bezárnak bennünket egy „episztemikus világba”, vagy valamiképpen mégis függetlenedhetünk tőlük.

Különböztessük meg a szokásos módon egymástól a tevékenység konstitutív és regulatív szabályait, s hogy hűek maradjunk a nyelvjátékfogalom megszületésének körülményeihez (N. Malcolm memoárja szerint e kifejezés egy futballmeccsen ötlött Wittgenstein eszébe), vizsgáljuk e szabályokhoz való lehetséges viszonyulásokat egy futballmecc példáján. Úgy tűnik, mindössze kétféleképpen járhatunk el: *vagy betartjuk, vagy nem tartjuk be a szabályokat.* Ez a két lehetőség áll fenn mind a konstitutív, mind a regulatív szabályok esetében. Ha tiszteletben tartjuk a konstitutív szabályokat, akkor futballt játszunk, ha nem, akkor valami más játékot vagy zagyvaságot. Aki lemegy a pályára futballozni, az a résztvevők számára azonos konstitutív szabályok szerint játszik vagy sehogy. A regulatív szabályokat megsértheti, a konstitutívakat ellenben semmiképp. Ha egy futballmérkőzésen az egyik csapat középcsatára az ellenfél tizenhatosának sarkához rohan, s ott megállva, ujját előremeresztvén a kapusra mutatva harsányan így kiált: „sakk!”, akkor nyilvánvalóan megsérti a futball konstitutív szabályait, s nem futballt, hanem valami más játékot játszik. Ez abból is látható, hogy ilyen esetben a bíró vagy figyelmen kívül hagyja csatárunk akcióját, vagy ha krónikusává válik, mentőt hívat. Látva azonban, hogy emberünk viselkedése nem a futball konstitutív szabályainak keretein belül mozog, semmiképpen sem próbálja a futball valamely szabályát alkalmazni. Azonban ha ugyanez a középcsatár a tizenhatos sarkánál egyszerűen lesre fut, a játék regulatív szabályait sérti meg, és senkinek sem jutna eszébe azt mondani, hogy már nem futballt játszik.

Valójában a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Mindenekelőtt: a konstitutív szabályok aggályos betartása önmagában még semmi esetre sem garantálja, hogy valaki egy bizonyos játékot játszik. Teljesen határozottan állíthatjuk például, hogy a „vámellenőrzés” című játék valamennyi érvényben lévő szabályához mániákus makacssággal ragaszkodó vámuosztviselők nem egyszerűen aprólékosak s minden nagyvonalúság híján valók, hanem a szó legszorosabb értelmében *más játékot játszanak!* Lehet ez „A nemkívánatos turisták elriasztása”, vagy „A határátkelőhely eltorlaszolása”, de nem „Vámellenőrzés”. Mármost akár az a konstitutív szabályok öncélú rítussá merevítésének célja, hogy a tisztviselők kiéljék életük más területein elszenvedett frusztrációikból származó agresszív késztetéseiket, akár az, hogy ily módon maguknak fizetésemelést harcoljanak ki, az eredmény ugyanaz: A játék megszűnését nem a konstitutív szabályok *megsértése, hanem rugalmatlan alkalmazása eredményezi.*

Elképzeltető azonban más típusú eset is. A futballban az számít jó játékosnak (legalább ez a jó-ság számszerű mértéke), aki a lehető legtöbbször juttatja az ellenfél kapujába a labdát. Nyilvánvaló, hogy matematikai értelemben annak játékosnak van lehetősége a legtöbb gólt szerezni, aki legtöbbször lő kapura, hiszen a lövések számának növekedésével növekszik a siker statisztikai valószínűsége. A játékost azonban, aki a szó szoros értelmében minden helyzetből és a játéktér minden pontjáról kapura lő, nem neveznék jó-nak, sőt egyáltalán futballistának sem. Azt mondanánk, hogy az illető nem futballt, hanem valami mást, esetleg a futball egy igen speciális változatát (olyasfélét, mint az egyérintő) játssza. Szó sincs a konstitutív szabályok megsértéséről,

de ezek paródiáig túlzott tiszteletéről sem. A játékos szabály szerint jár el, a bíró nem is fogja leküldeni a pályáról, edzője azonban előbb-utóbb bizonyosan megelégedi, hogy játékos a nem a valóságos játéksituációhoz, nem a ténylegesen megnyíló lehetőség-térhez szabja cselekvését, hanem egy *ideális* célhoz.

A regulatív szabályokhoz való viszonyulás ugyancsak azonosíthatatlan a követjük vagy nem követjük a szabályt kérdésével. E szabályokat meg lehet szegni, sőt bizonyos esetekben éppen megszegésükkel bizonyítja a játékos, hogy igazán jó futballista. Van a játékosban előre megtervezett, begyakorolt variációk, s ha a csapat jól „együtt van”, az irányítóknak elég a figura számát bemutatnia, hogy mindenki tudja, az ellenfél mozgásától függetlenül neki mit kell tennie. Ha azonban egy szigorú edző mozzanatról mozzanatra megtervezné játékos számára, hogy mikor mit kell tennie, hová kell helyezkednie, az ellenfél könnyedén keresztülhúzná számításait, s egyébként sem azt mondanánk a játékosról, hogy focizik, hanem inkább azt: programot futtat. A jó hávéd megérzi, mikor nem engedheti el az ellenfél támadóját, mikor kell a regulatív szabályok szándékos megsértésével a támadást megakasztania. Attól (is) számít jó hávédnek, hogy a kellő pillanatban s a kellő mértékben megsérti a szabályt. Kiválóságát a sportnyelv is elismeri azzal, hogy tettét nem egyszerűen szabálytalanságnak, hanem rejtejt elismerést tartalmazó eufemizmussal „technikai fault”-nak nevezi. Az efféle megmozdulás fontos *része* annak a játéknak, melynek írott szabályai az ilyen eljárást kifejezetten *megtiltják*.

A játékoshoz tehát hozzátartozik a regulatív szabályok megszegni tudása, de ugyanígy az annak fölérése való képesség, hogy hol van a szabályszegés értelmességének határa. A hávéd, aki a kellő pillanatban és mértékben él a technikai fault lehetőségével, elegánsan játszik, társa, kit a „vagy a labdát, vagy a babát” elszántsága vezet, durván. Bárhogy ítéljük is, mindketten futballt játszanak, szemben azzal, kinek alapelve, hogy a sziklaszilárd hávéd nem oszthatja meg figyelmét a labda és az azt vezető láb között, és kizárólag a csatár sípcsontjának porrá őrlésére koncentrál. Azt mondhatnánk, hogy ez az általában „mészáros” becenévvel „tisztelt” úr mintegy a másik szélén hagyja el a regulatív szabályok által körülkerített területet. A programozott „autómata” soha nem sérti meg a szabályokat, míg ő épp ellenkezőleg, s órá ezért nem mondhatjuk, hogy futballt játszik.

Hogyan viszonyul mármost mindez az egyén ismeretelméleti értelemben vett szabadságának problémájához? A tudásszociológiában, valamint a kognitív pszichológiában s ezek nyomán a tudományelméletben az utóbbi évtizedekben nagyon is bevetté vált az a nézet, hogy az individuális gondolkodás szociálisan közvetített kulturális mintákba illeszkedik. Az egyén számára adva van egy paradigmikus minta, amely mintegy előírja, hogy a különböző helyzeteket miképp értelmezze. E paradigma mibenlétét mind ez idáig senki nem határozta meg világosan, szokás azonban a különböző kultúrákhoz hasonlítani, s működését Wittgenstein és Winch nyomán egy szabálykészlet és az egyén viszonyaként fogni föl. Így jár el a paradigmafogalom elemzésekor A. MacIntyre is: „Nézzük, mit jelent egy kultúrához tartozni. Azt jelenti, hogy osztozni azokban a sémákban, amelyek konstitutívak és normatívák saját értelmes cselekedeteim szempontjából, s ugyanakkor mások cselekedeteire vonatkozó interpretációim eszközei.”¹

Főnti példáink azt mutatták, hogy miként a konstitutívok, akként a regulatív szabályok is csak hozzátétőlegesen definiálnak egy tevékenységet: aki hivatalnokai alázattal igazodik hozzájuk, az ugyanúgy kilép e tevékenységből, mint az, aki teljesen figyelmen kívül hagyja őket. Azt jelenti ez, hogy egy cselekvést szigorú értelemben nem

lehet egyértelműen szabálykövetésként azonosítani, s megfordítva, egy szabálykódex mégoly aprólékos kidolgozása nem határoz meg pontosan egy tevékenységet. Ennek legfőbb oka, hogy a taxatív megadható szabályrendszer rögzítettségével az alkalmazási situációk változékony kiszámíthatatlansága áll szemben. A fixált szabályrendszer természetéből következőleg képtelen a valóság lefedésére. A játékot vezető bírónak és a játzó játékosnak egyaránt egyedi helyzetekkel van dolga, melyekben nem csupán azt kell eldöntenie, hogy melyik szabályt rendelje készletéből az adott helyzethez, de azt is, hogy az általános szabályt hogyan alkalmazza a konkrét esetre. A szabályokban természetesen mindig csak a „mi” van meghatározva, de sohasem a „hogyan”. Az utóbbi a valóságos cselekvési helyzetben lévő subjektum személyes ítélőerejére bízatik.

A modern tudománykép metafizikai és ismeretelméleti kereteinek XVII. századi kodifikálódásánál Descartes *Regulae*-jában váratlanul folbukant egy nehézség. Descartes célja az volt, hogy kidolgozza a világ és a megismerő (a res extensa és res cogitans) közötti közvetítés, azaz az igazsághoz vezető megismerés minden részletkérdésben eligazító szabályrendszerét. Az értelem helyes használatát kijelölő szabályok leírásakor, a IV. szabályt tárgyalva azonban Descartes beismerni kényszerül, hogy: „Nem terjedhet ki a módszer arra, hogy megtanúlson, hogyan kell magukat ezeket a műveleteket végrehajtani, mert ezek a legkönnyebbek és legelső, úgyhogy, ha értelmünk már eleve nem tudná őket alkalmazni, magának a módszernek semmiféle előírását, bármilyen könnyű is, meg nem értené.”² A szabályok alkalmazásának, mint szabályok által nem regulázható műveletnek a problémája tehát magával a módszer gondolattal egy időben színre lép, jóllehet Descartes nem tulajdonít a dolognak jelentőséget, sőt igyekszik a gondolatmenetében támadt rést bagatellizálni.

Az applicatióprobléma a XVII. századtól kezdődően latens módon jelen van az európai filozófia történetében. Gondoljunk arra, hogy Kant A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJÁ-ban milyen gonddal illeszti az empirikus sokféleség egyedi tapasztalatai és az értelem általános kategóriái közé a transzcendentális sémákat. Érdemes azonban utalni a „reflektáló” és „meghatározó” ítélőerő megkülönböztetésére is. Utóbbi azt teszi lehetővé, hogy az egyedi jelenségeket meghatározott kategóriák alá rendeljük, azaz e képességünk révén alkalmazzuk az általános kategóriákat a konkrét jelenségekre.³ Miként Descartes a szabályok használatánál kénytelen volt beismerni, hogy ezeket az értelem vagy eleve képes alkalmazni, vagy semmit sem tehetünk, akként Kant is azt mondja végül, hogy „Voltaképpen az ítélőerő hiányossága az, amit ostobaságnak nevezünk, s egy efféle fogyatékoságon egyáltalán nem lehet segíteni.”⁴

A szabályalkalmazás meghatározatlanságát Wittgenstein a Platón óta használatos „harmadik ember érv” szerkezetével analóg módon elemzi, megállapítva, hogy a szabályok általánossága és a használati situációk konkrét egyedisége között „áthidalhatatlan szakadék”⁵ tátong. Amennyiben a szabályok alkalmazását metasztintű szabályokkal próbálnánk előírni, az elsődleges szabályok alkalmazását szabályozni kívánó másodlagos szabályok alkalmazása válna problémává, s ez meta-metasztintű szabályokat tenne szükségessé... s. í. t. Az előálló végtelen regresszus nyilvánvalóvá teszi, hogy az alkalmazás problémája nem kezelhető logikai eszközökkel, az általánosnak az egyedire való alkalmazása nem határozható meg általánosan. A szemét a szabály alkalmazása hogyanjának hogyanját... előíró szabályaira függesztő ágens soha nem jut el a tényleges cselekedetig, mindig csak annak kapujában toporog.

Midőn gyalogom C7-re tolására válaszul barátom „les”-t kiált, ezzel tevékenységünk egészét áttemeli egy más összefüggésbe, s további együttműködésünk számára

új dimenziót nyit. Váratlan reakciójában napnál világosabban mutatkozik meg a sakkban bármelyikünket könnyedén tönkreverő komputer és az emberi intelligencia közötti alapvető különbség. A gép a betáplált sémák szerint jár el, barátom pedig játszik! Az emberi cselekvés és gondolkodás föltételezi ugyan a közösség által teremtett sémák orientativitását, de mégsem fogható föl az előre kiszámítható helyzetekhez kapcsolódó meghatározott reakciók sorozataként. A nyelv-játék fogalmának épp az kölcsönzi a szuggesztív erőt, hogy tartalmazza azt a belátást, miszerint az emberi cselekvés és gondolkodás „úgy szólván valami előre nem látható”.⁶

Tekintve, hogy a nyelvjáték nem úgy működik, mint a technológiai előírás által szabályozott tevékenység, hanem inkább olyan aktivitás, amelyben a szubjektum a maga döntéseivel és választásaival részt vesz, azt folyamatosan átalakítja, a használat során a kialakult nyelvjátékok nem reprodukálódnak változatlanul. A szabályok az egyedi helyzetekhez igazodó alkalmazásban megváltoznak, újonnan kialakuló helyzetekre új szabályokat vezetünk be, vagy a régieket átalakítjuk, s így „a nyelv újabb típusai, új nyelvjátékok [...] keletkeznek, mások eloregszenek és feledésbe merülnek”.⁷ Azt jelenti ez, hogy joggal beszélhetünk a nyelvjátékok folyamatos átalakulásáról, időben végbemenő megváltozásáról,⁸ azaz legfőképpen relatíve, ideiglenesen tekinthetők zárt monászoknak, valójában nem tagadható meg tőlük bizonyos *folyamatszerűség*.

A nyelvjátékok változását nemcsak a konkrét szabályalkalmazási szituációk különbözőségéből adódó, történetileg kialakuló módosulások indukálják, hanem az a szociológiai tény is, hogy valamennyi nyelvhasználó egyszerre több nyelvjátékban is kompetens. A fág-csoporthoz tartozó tudósok rendkívül speciális nyelvjátékot művelnek ugyan, de egyúttal a tudomány és a nyugati kultúra legkülönbözőbb szakmai, polgári, vallási, szociális közösségeinek is tagjai, s ennek megfelelően gondolkodásuk is erősen differenciált. Szó sincs tehát arról, hogy be lennének zárva egy gondolkodásmód és fogalmi struktúra falai közé: az általános „kiképzésen [Abrichtung] belül (újabb) kiképzéseket különböztethetünk meg”⁹ – ismeri el Wittgenstein, s ezzel természetesen azt is, hogy egyazon személy több nyelvjátékban is lehet kompetens, több, akár végletesen különböző szabályrendszerrel is elsajátíthat.

A kompetencia ezen sokrétősége azt eredményezi, hogy a különböző nyelvjátékok közötti interférenca alakul ki, hatnak egymásra, megváltoztatják egymást. Egy Wittgenstein által más összefüggésben alkalmazott képet fölhasználva azt mondhatjuk, ahogyan az olvasólámpa által vetített fényudvarnak nincsenek éles kontúrjai, úgy a nyelvjátékoknak sincsenek sem történeti, sem szinkron tekintetben jól meghatározható körvonalaik. A határokat bizonyos konkrét célokra való tekintettel¹⁰ vagy történeti, illetve szisztematikus rekonstrukció esetén meghúzhatjuk, de a tényleges használat nem kezeli ezeket mereven: zökkenő nélkül váltunk át egyik nyelvjátékból a másikba, mint barátom, aki hirtelen meglátja a sakkáblán elhelyezkedő gyalog és a futballpályán mozgó csatár szituációja közötti hasonlóságot. Kétségtávol ismernie kell ehhez mind a sakk, mind a futball szabályait, de ez az ismeret az ötlet fölbukkanásához édeskevés. Képesnek kell lennie arra, hogy e szabályokon túllásson, elszakadjon tőlük, szuverén módon kezelje őket, más szavakkal arra, hogy az előírásokhoz autonóm módon viszonyuljon. Láttuk azonban, hogy korántsem csupán a rendkívüli, az intuitív követeli meg ezt az autonómiát, hanem a szabályalkalmazás közönséges gyakorlata legalább annyira:

„Egy játékot játszottam – írja Wittgenstein –, s eközben bizonyos szabályokhoz alkalmazkodtam: azonban az, hogy hogyan igazodtam e szabályokhoz, az a körülményektől függött,

s ez az összefüggés nem volt feketén-fehéren meghatározva [...]. Nos, megpróbálhatnám e játékot úgy játszani, hogy »mechanikusan« igazodnék a szabályokhoz, s a játékot »formalizálnám«. Ekkor azonban lennének bizonyos pontok, ahol a játéknak épp játék volna szünnie meg." („wo das Spiel jeden Witz verlor", azaz a poén tűnne el, az a „vicc", ami egy cselekvést játékká tesz.)¹¹ A kodifikált szabály általánossága és az alkalmazási szituáció konkrétsága között tehát Wittgensteinnél is megjelenik a Descartes által konstatált rés. „Szabályaink nyitva hagynak bizonyos hátsó ajtókat, s a gyakorlatnak kell gondoskodnia önmagáról.”¹²

S nem is csupán arról van szó, hogy a lefektetett szabályok különféle értelmezéseket engednek meg a használat során, de arról is, hogy megesik, hogy „Nem ismerjük a határokat, mert nincsenek meghúzva”.¹³ Vannak még a részletesen kidolgozott szabályrendszer alá tartozó cselekvéseknek is mozzanatai, amelyek nincsenek szabályozva. Mégpedig nem azért, mert nem lehetne ezeket szabályozni (s ez megkülönbözteti e szituációkat az alkalmazásproblémától), hanem azért, mert ha ezeket is szabályok alá rendelnénk, a cselekvés megszűnne annak lenni, ami! A tenisz például valóban megszűnne játék lenni, ha minden szabályozva lenne benne, meg lenne határozva, hogy milyen erősen vagy a háló fölött milyen magasságban röpíthető a labda.¹⁴ Mindezeket túl előfordulnak olyan helyzetek is, amikor magában a tevékenység menetében „alkotjuk meg a szabályokat, melyek szerint eljárunk", sőt az is megesik, hogy „a tevékenység során megváltoztatjuk a szabályokat”.¹⁵

Összefoglalva a következő megállapításokat tehetjük a korábbiakhoz, szabály és cselekvés viszonyának wittgensteini elképzeléséről:

- i) A szabályok nem terjednek ki a cselekvés minden egyes mozzanatára.
- ii) Bizonyos esetekben a cselekvés során hozunk létre szabályokat, más esetekben már létező szabályokat módosítunk.
- iii) Ha vannak is előre adott szabályok, s ezeket nem is módosítjuk, azért az alkalmazásuk mégsem határozható meg, hiszen „...számtalan különböző alkalmazási módja van mindannak, amit »jelek«-nek, »szavak«-nak, »mondatok«-nak nevezünk. És ez a sokféleség nem valami rögzített, valami egyszer s mindenkorra adott”.¹⁶

Az ismeretelméleti individuum viszonya a számára történetileg, kulturálisan és szociálisan adott szabályokhoz mindezek alapján jóval bonyolultabb annál, hogysem leírható volna egyszerűen a pozitív vagy negatív szabadság fogalmával. Legalább annyi bizonyosnak látszik, hogy a szabadság e két típusa – a valamire és valamitől való szabadság – nem alkot kizáró alternatívát. Sokkal inkább arról van szó, hogy a megismerő individuum autonómiája e kétféle szabadság általánosan meg nem határozható egyensúlyát jelenti. Pozitív és negatív szabadság összefügg, kölcsönösen áthatják és lehetővé teszik egymást. Neveltetés révén elsajátított minták, nemzedékek által kidolgozott fogalmak, kipróbált következtetésmódok, alapvető azonosítási és csoportosítási technikák nélkül a tudat bizonyára nem lenne több vákuumba került khiméránál. Azonban e készen adott masinériától való – legalább részleges – függetlenedés lehetősége nélkül szóba se jöhetne a trombitálás s még sokkal kevésbé valamely értelmes dallam.

Jegyzetek

1. MacIntyre, A.: EPISTEMOLOGICAL CRISIS, DRAMATIC NARRATIVE AND THE PHILOSOPHY OF SCIENCE. In: Gutting, G.: PARADIGMS AND REVOLUTIONS. University of Notre Dame Press, South Bend, 1980. 54–55. o.
2. Descartes, R.: SZABÁLYOK AZ ÉRTELEM VEZETÉSÉRE. In: Descartes, R.: VÁLOGATOTT FILOZÓFIAI MŰVEK (ford. Nádor György). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 105. o. (Kiem. – L. J.)
3. Kant, I.: KRITIK DER REINEN VERNUNFT. B169 skk.
4. Uo. B172.
5. Wittgenstein, L.: PHILOSOPHISCHE BEMERKUNGEN. 198.
6. Wittgenstein, L.: ÜBER GEWISHEIT. 559.
7. Wittgenstein, L.: PHILOSOPHISCHE UNTERSUCHUNGEN. I/23.
8. Vö. Wittgenstein, L.: ÜBER GEWISHEIT. 256.
9. Wittgenstein, L.: LAST WRITINGS ON THE PHILOSOPHY OF PSYCHOLOGY. 350.
10. Vö. Wittgenstein, L.: PHILOSOPHISCHE UNTERSUCHUNGEN. I/68–69.
11. Wittgenstein, L.: BEM. ÜBER DIE GRUNDL. DER MATHEMATIK. 85. (Kiem. – L. J.)
12. Wittgenstein, L.: ÜBER GEWISHEIT. 139. (Kiem. – L. J.)
13. Wittgenstein, L.: PHILOSOPHISCHE UNTERSUCHUNGEN. I/69. (Kiem. – L. J.)
14. Vö. uo. I/68.
15. Uo. I/83. (Kiem. – L. J.)
16. Uo. I/23.

Welker Ervin

KIVONULTAM AZ ESTÉITEKBŐL

Kivonultam az estéitekből.
 A párhuzamos monológok
 csak az euklideszi geometriában
 találkoznak.
 A cigarettafüstből fújt
 maszkokat
 átvilágítja a lámpa fénye.
 Váratlan csörrenéssel valaki
 leejti mosolyát.
 Udvariasan nem veszi észre senki.
 Az ablaküveg egyenirányítója
 csak befelé engedi áthatolni
 a tekinteteket.
 A csillár észrevétlenül
 alacsonyabbra ereszkedik
 mielőtt kialudna.

Aztán, mint egy busz utasai,
 a rázkódás a külön ágyakon.